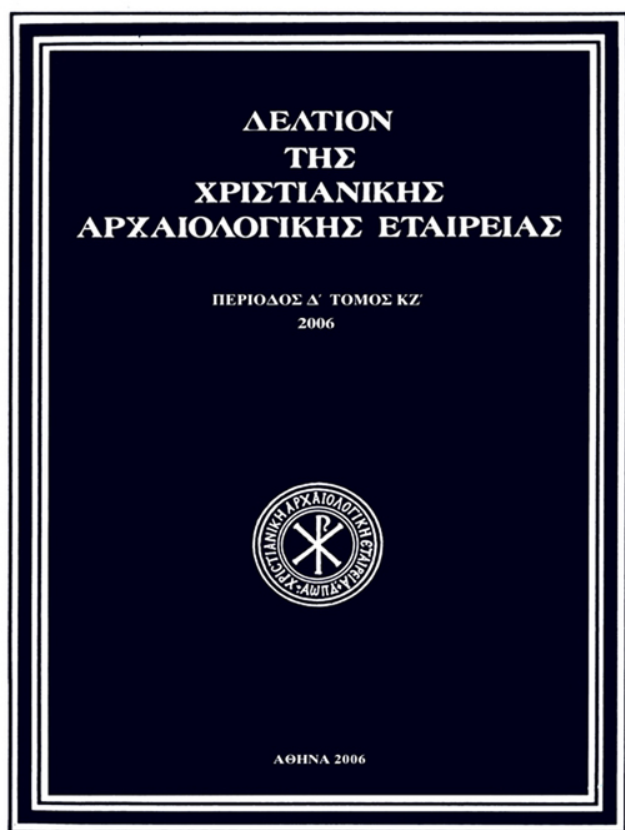

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 27 (2006)

Δελτίον ΧΑΕ 27 (2006), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νικολάου Β. Δρανδάκη (1925-2004)

Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το μεσοβυζαντινό Κίτρος

Ευαγγελία ΑΓΓΕΛΚΟΥ, Μαρία ΧΕΙΜΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.497](https://doi.org/10.12681/dchae.497)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΓΓΕΛΚΟΥ Ε., & ΧΕΙΜΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Μ. (2011). Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το μεσοβυζαντινό Κίτρος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, 381–390. <https://doi.org/10.12681/dchae.497>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης από το
μεσοβυζαντινό Κίτρος

Ευαγγελία ΑΓΓΕΛΚΟΥ, Μαρία ΧΕΙΜΩΝΟΠΟΥΛΟΥ

Τόμος ΚΖ' (2006) • Σελ. 381-390

ΑΘΗΝΑ 2006

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΑ ΕΝΔΥΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΙΤΡΟΣ*

Το μεσοβυζαντινό Κίτρος ήταν μία πόλη-κάστρο της βόρειας Πιερίας¹, κτισμένη στη θέση της αρχαίας Πύδνας η οποία, σύμφωνα με την επιτομή του Στράβωνα², ήδη από τα τέλη του βου αιώνα μετονομάστηκε σε Κίτρος. Βρίσκεται 1 χλμ. νότια από το σημερινό χωριό Μακρύγιαλος, επάνω στην ψηλή ακτή όπου ανασκάφηκαν τα ερείπια του βόρειου και του δυτικού περιβόλου του ορθογώνιου βυζαντινού κάστρου και η μεσοβυζαντινή επισκοπή. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε επίσης στην περιοχή του λιμανιού, νότια του κάστρου, πανδοχείο με λουτρό³, μονόχωρο κοιμητηριακό ναό, εργαστήρια κεραμικής και χύτευσης μετάλλου⁴, καθώς και ιδιωτικές κατοικίες. Το 10ο αιώνα, σύμφωνα με το Τακτικόν του Λέοντος Σοφού, η επισκοπή Κίτρος είναι η πρώτη στην τάξη από τις δέκα επισκοπές που υπόκεινται στο μητροπολίτη Θεσσαλονίκης⁵. Η ανάπτυξη και η οικονομική άνθηση του Κίτρος συνεχίζεται και στο 12ο αιώνα, καθώς αποτελεί έδρα κατεπανικίου⁶ με ένα σημαντικό εμπορικό λιμάνι, στο οποίο οι Βενετοί με χρυσόβουλλο του Αλεξίου Αγγέλου, το 1199, αποκτούν το προνόμιο ίδρυσης εμπορικού σταθμού. Το 1204 οι Φράγκοι μετά από πολιορκία καταλαμβάνουν και πυρπολούν το Κίτρος⁷ και μετατρέπουν τον επισκοπικό ναό σε στρατόπεδο και το ιερό βήμα σε τριώροφο πύργο του ηγεμόνα τους Virich von Daum⁸. Το Κίτρος ελευθερώνεται το 1219 από το δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρο Άγγελο.

Η ανασκαφική έρευνα στο Κίτρος, που άρχισε το 1983, εκτός των άλλων ευρημάτων έδωσε αρκετά κοσμήματα και εξαρτήματα ένδυσης, όπως δαχτυλίδια, βραχιόλια, κουμπιά και πόρπες ζώνης. Τα ευρήματα προέρχονται από την ανασκαφή του επισκοπικού ναού, από σπίτια μέσα στο κάστρο, από τα εργαστήρια εκτός περιβόλου, από ταφές και από παραδόσεις.

ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ

Δαχτυλίδια

Τα δαχτυλίδια που βρέθηκαν στις ανασκαφές του Κίτρος είναι κυρίως χάλκινα ή μπρούντζινα χυτής κατασκευής και φέρουν ανάγλυφη ή εγχάρακτη διακόσμηση. Τα πιο αξιόλογα είναι τρία ανδρικά, δύο γυναικεία και ένα γυάλινο παιδικό.

Ανδρικά δαχτυλίδια

Μπρούντζινο δαχτυλίδι Βκο151/1δ (Εικ. 1α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), παράδοση Ραντιδάκη.

Διάμ. στεφάνης 2,4 εκ., βάρ. 6 γρ.

Δαχτυλίδι με επίπεδη εσωτερικά και κυρτή εξωτερικά στεφάνη, ελαφρώς γωνιώδεις ώμους και συμφυή επίπεδη πεπλατυσμένη σφενδόνη. Φέρει στικτή γραμμική

* Ευχαριστούμε την κ. Ε. Μαρκή για την παραχώρηση του υλικού και το σχεδιαστή κ. Θεόδωρο Ζωντανό για τα σχέδια των κοσμημάτων.

¹ Ε. Μαρκή, *Κίτρος. Μια πόλη-κάστρο της βυζαντινής περιφέρειας. Αρχαιολογική και ιστορική προσέγγιση*, Θεσσαλονίκη 2001, 9, 39.

² Στράβων, *Γεωγραφικά*, έκδ. Loeb, VII, 344, απόσπασμα 22.

³ Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή βυζαντινού πανδοχείου και λουτρού στην Πύδνα», *ΑΕΜΘ* 5 (1991), 179-190.

⁴ Ε. Μαρκή, «Ανασκαφή εργαστηρίου κεραμικής και χύτευσης σι-

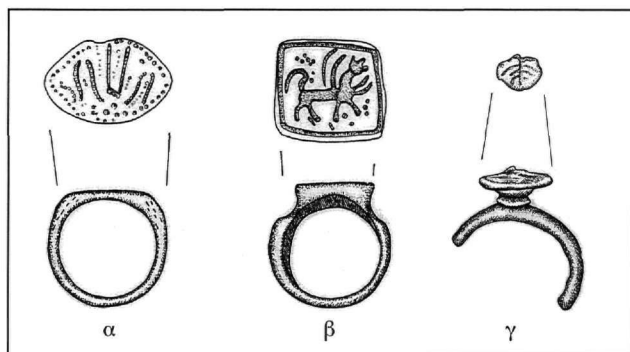
δήρου στην αρχαία Πύδνα», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 121-131.

⁵ J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae*, 1981, not. 7.

⁶ Γ. Θεοχαρίδου, *Κατεπανίκια Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1954, 70-71.

⁷ Μαρκή, *Κίτρος* (υποσημ. 1), 58-59.

⁸ H. De Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople, Lognon, Documents relatifs à l'histoire des Croisades*, Παρίσι 1948, 96, 109.

Εικ. 1. Μπρούντζινα ανδρικά δαχτυλίδια (Βκο151/1δ και Βκο181/6) και χάλκινο δαχτυλίδι (Βκο160/7).

διακόσμηση στους ώμους και στικτό περίγραμμα στη σφενδόνη, που ορίζει αφηρημένη εγχάρακτη διακόσμηση από καμπύλες.
Χρονολόγηση: 10ος-12ος αι.

Μπρούντζινο δαχτυλίδι Βκο181/6 (Εικ. 1β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), παράδοση Π. Μιάουρα⁹.

Διάμ. στεφάνης 2,5, μήκ. σφενδόνης 1,7 εκ., βάρ. 11,52 γρ. Δαχτυλίδι με επίπεδη εσωτερικά και κυρτή εξωτερικά στεφάνη, και συμφυή τετράπλευρη σφενδόνη με κοίλες μεταβάσεις προς τη στεφάνη. Σχηματική παράσταση αποτροπαϊκού χαρακτήρα με εγχάρακτο γρύπα κοσμεί τη σφενδόνη.

Χρονολόγηση: 10ος-12ος αι.

Χάλκινο δαχτυλίδι Βκο160/7 (Εικ. 1γ)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Διάμ. στεφάνης 2,5, διάμ. σφενδόνης 1,3 εκ., βάρ. 3,75 γρ. Δαχτυλίδι με στεφάνη κυκλικής διατομής και υπερυψωμένη σφενδόνη με δακτύλιο. Κοσμεύεται με εγχάρακτη παράσταση επτάφωτης λυχνίας, στοιχείο που υπονοεί πιθανώς την εβραϊκή καταγωγή του ιδιοκτήτη του και την παρουσία Εβραίων στην περιοχή.

Χρονολόγηση: 10ος-12ος αι.

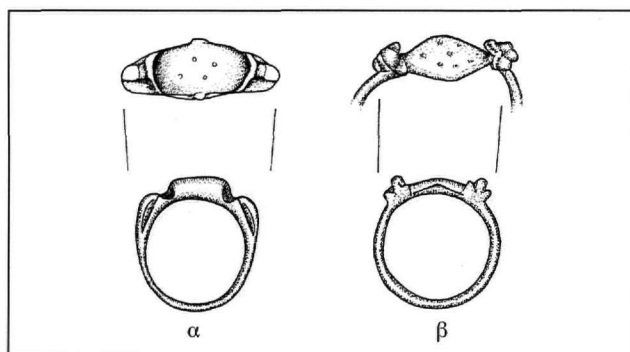
Γυναικεία δαχτυλίδια

Χάλκινο δαχτυλίδι Βκο151/1γ (Εικ. 2α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), παράδοση Ραντιδάκη.

Διάμ. στεφάνης (εξωτ.) 2,3 εκ., βάρ. 5,62 γρ.

Δαχτυλίδι με στεφάνη επίπεδη εσωτερικά και κυρτή

Εικ. 2. Χάλκινα γυναικεία δαχτυλίδια (Βκο151/1γ και Βκο151/1β).

εξωτερικά, ανάγλυφους ώμους και συμφυή ελλειψοειδή σφενδόνη με στικτή διακόσμηση.

Χρονολόγηση: 10ος-12ος αι.

Χάλκινο δαχτυλίδι Βκο151/1β (Εικ. 2β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), παράδοση Ραντιδάκη.

Διάμ. στεφάνης (εξωτ.) 2,4 εκ., βάρ. 3,45 γρ.

Δαχτυλίδι με στεφάνη ημικυκλικής διατομής και συμφυή σφενδόνη με ανάγλυφα ανθέμια στη θέση των ώμων. Η ρομβόσχημη σφενδόνη κοσμεύεται με εγχάρακτους στικτούς κύκλους.

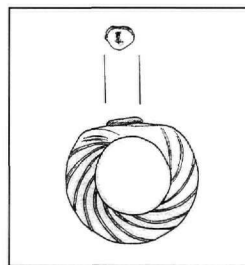
Χρονολόγηση: 10ος-12ος αι.

Παιδικά δαχτυλίδια

Γυάλινο δαχτυλίδι ΒΥμ9/2¹⁰ (Εικ. 3)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος).

Διάμ. στεφάνης (εσωτ.) 1,2 εκ.

Εικ. 3. Γυάλινο παιδικό δαχτυλίδι (ΒΥμ9/2).

⁹ Ο Π. Μιάουρας είναι φύλακας αρχαιοτήτων Αρχαίας Πύδνας.

¹⁰ Το ελληνικό κόσμημα. 6000 χρόνια παράδοση, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1997, 220, αριθ. κατ. 268 (Ε. Μαρκή).

Δαχτυλίδι από άχρωμο διαφανές γυαλί. Σχηματίζεται από στεφάνη κυκλικής διατομής με στρεπτές χαράξεις, που πλαταίνει σε σημείο για την υποδοχή ένθετης γυάλινης κυκλικής σφενδόνης γαλάζιου χρώματος. Χρονολόγηση: 12ος-13ος αι.

Τα δαχτυλίδια αναφέρονται στις πηγές ως *δακτύλιοι* ή *δαχτυλίδια* και αποτελούσαν το πιο συνηθισμένο προσωπικό κόσμημα¹¹. Η απεικόνιση της Άννας Ραδηνής το 12ο αιώνα στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς¹² δείχνει πόσο αγαπητά ήταν, καθώς τα φοράει σε όλες τις φάλαγγες των δακτύλων της. Τα δαχτυλίδια ήταν χρυσά, αργυρά ή επιχρυσωμένα, χάλκινα, σιδερένια, γυάλινα ή οστέινα και μπορούσαν να έχουν τη μορφή απλών κρίκων ή να φέρουν στη σφενδόνη διάφορες επιγραφές, παραστάσεις, νομίσματα ή δαχτυλιόλιθους. Οι πατέρες της Εκκλησίας, αν και αποθάρρυναν την ευρεία χρήση των κοσμημάτων, επέτρεπαν στους χριστιανούς να φορούν ένα δαχτυλίδι, που μπορούσε να είναι είτε η σφραγίδα του αρχηγού της οικογένειας είτε το δαχτυλίδι του γάμου, και συνιστούσαν τη διακόσμησή του με χριστιανικά σύμβολα, όπως η άγκυρα, ο ιχθύς, το πλοίο, το περιστέρι. Στο διάκοσμο απαντούν επίσης και επιγραφές θρησκευτικού χαρακτήρα.

Βραχιόλια

Τα βραχιόλια είναι κυρίως μπρούντζινα και γυάλινα.

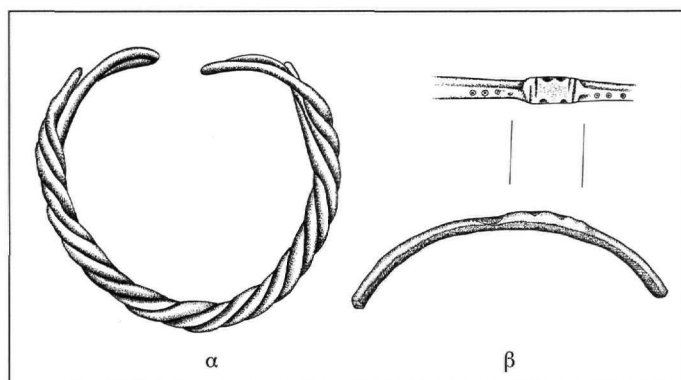
Μπρούντζινο βραχιόλι Βκο160/6 (Εικ. 4α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Διάμ. 5,9, πλάχ. διατομής 0,6 εκ., βάρ. 20,81 γρ.

Ανοιχτό στρεπτό βραχιόλι σχηματιζόμενο από τη σύγχρονη συστροφή δύο αναδιπλωμένων και συστρεφόμενων συρμάτινων ελασμάτων που σχηματίζουν θηλιές στα άκρα του. Παρόμοια βραχιόλια έχουν βρεθεί σε ταφές στον Άγιο Δημήτριο Πιερίας¹³ και στην Παληόχωρα Μαρωνείας¹⁴.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Εικ. 4. Μπρούντζινα βραχιόλια (Βκο160/6 και Βκο153/2).

Τμήμα μπρούντζινου βραχιολιού Βκο153/2 (Εικ. 4β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 568.

Σωζ. μήκ. 5,9, μέγ. πλ. 0,7 εκ.

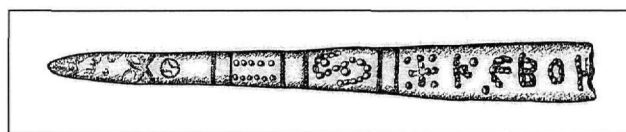
Τμήμα βραχιολιού με επίπεδη την εσωτερική και κυρτή με κεντρική νεύρωση την εξωτερική του πλευρά. Κοσμεύεται με στικτούς εγχάρακτους κύκλους και τετράπλευρη, σχεδόν επίπεδη, επιφάνεια που ορίζεται στα άκρα με χαράξεις. Ανάλογο, αέριο βραχιόλι βρέθηκε στο βυζαντινό νεκροταφείο του Αερινού Μαγνησίας¹⁵. Χρονολόγηση: 12ος αι.

Τμήμα χάλκινου βραχιολιού Βκο160/11 (Εικ. 5)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Σωζ. μήκ. 5,9, μέγ. πλ. 1,1 εκ., βάρ. 8,95 γρ.

Τμήμα ανοιχτού ταινιωτού βραχιολιού με πλατύτερη επιφάνεια προς το μέσον και στενά, αιχμηρά άκρα. Το βραχιόλι φέρει στική διακόσμηση και επιγραφή επί-

Εικ. 5. Τμήμα χάλκινου βραχιολιού (Βκο160/11).

¹¹ Φ. Κουκουλές, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, Τά Λαογραφικά*, τ. Α', Αθήνα 1950, κεφ. Ζ'-Η' (κόμμωσις), 155. Ο ίδιος, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, τ. Δ', Αθήνα 1951, 389-390. ODB, 1796 (Ring, Finger).

¹² Σ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, 39, 44, εικ. 22.

¹³ *Το ελληνικό κόσμημα* (υποσημ. 10), 243, 210 (Α. Αντωνάρας). *Ωρες Βυζαντίου, Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2002, 530, 417 (Α. Αντωνάρας) (στο εξής: *Καθημερινή ζωή*).

¹⁴ *Καθημερινή ζωή*, 529, 417 (Σ. Δουκατά-Δεμερτζή).

¹⁵ *Καθημερινή ζωή*, 524, 415 (Α. Ντίνα).

κλησης *ΚΕΒΟΗ* (*Κύριε βοήθει*), που ορίζεται με ισοσκελή σταυρό. Τη διακόσμηση συμπληρώνουν κόσμημα τύπου S, ταινία με επάλληλες στιγμές και κυκλικά μοτίβα. Χρονολόγηση: 12ος αι.

Τα γυάλινα βραχιόλια είναι πολλά (49), αλλά σώζονται αποσπασματικά σε πολύ μικρά τμήματα, είναι κυρίως από σκούρο μπλε γυαλί και, παρ' όλη τη χρωματική ομοιότητα, δεν έχουν βρεθεί συνανήκοντα. Όσον αφορά την τυπολογία τους διακρίνουμε πλατιά ταινιωτά βραχιόλια, απλά ή με ραβδώσεις, βραχιόλια τετράπλευρης ή κυκλικής διατομής και στρεπτά, μονόχρωμα μπλε ή δίχρωμα από μπλε και άσπρο γυαλί. Τα γυάλινα βραχιόλια χρονολογούνται στο 12ο-13ο αιώνα. Αποτελούν φθηνές μιμήσεις των αντίστοιχων μεταλλικών και, αν κρίνουμε από τα μεγέθη και τον αριθμό τους, υποθέτουμε ότι φοριούνταν πολλά μαζί κυρίως από γυναίκες και παιδιά. Τα βραχιόλια ή βραχιόνια, ψέλια ή χλιδόνες¹⁶ των πηγών στόλιζαν τους πήχεις και τους βραχιόνες γυναικών και μικρών παιδιών, και η νομοθεσία του Ιουστινιανού καθόριζε ότι θα πρέπει να φοριούνται από γυναίκες. Τη μαρτυρία αυτή, αρχαιολογική και φιλολογική, επιβεβαιώνουν οι απεικονίσεις της μαίας στη Γέννηση του Χριστού στον Όσιο Δαβίδ Θεσσαλονίκης¹⁷ και τον Άγιο Νικόλαο του Κασνίτζη¹⁸ στην Καστοριά, όπου οι γυναίκες που αναλαμβάνουν το λουτρό του Βρέφους έχουν περασμένα διπλά και τριπλά βραχιόλια στους βραχιόνες και τους πήχεις. Βραχιόλια φορούν επίσης η μαία και οι γυναίκες που τη βοηθούν στο Λουτρό του Χριστού στην Παναγία του Άρακος (1192) στα Λαγουνδερά¹⁹ της Κύπρου, στο Γενέθλιο της Θεοτόκου στον Άγιο Παντελεήμονα στο Nerezi²⁰ (1164) και στην παράσταση της Γέννησης στο ευαγγελιστάριο «του αυτοκράτορα Φωκά» (1120-1130) που φυλάσσεται στη μονή Μεγίστης Λαύρας²¹.

Τα βραχιόλια που διατηρούνται σε συλλογές είναι κυρίως χρυσά, ασημένια και ελεφαντοστέινα, στολισμένα με πολύτιμους λίθους. Αντίθετα, τα βραχιόλια που βρί-

σκονται στις ανασκαφές προέρχονται κυρίως από τάφους, είναι φτιαγμένα από μπρούντζο, ορισμένα έχουν ίχνη επιχρύσωσης, ενώ πολλά είναι από γυαλί.

Τα βυζαντινά βραχιόλια συνεχίζουν τη ρωμαϊκή παράδοση των βραχιολιών από στρεπτά μεταλλικά σύρματα. Στον 4ο και τον 5ο αιώνα προστίθενται πολύτιμοι λίθοι και χρησιμοποιείται ευρέως η διάτρητη τεχνική, ενώ αργότερα κοσμούνται με ανάγλυφες μορφές. Στον 6ο και τον 7ο αιώνα τα βραχιόλια πλουτίζονται με μετάλλια ή νομίσματα, ζωικές μορφές και πολύτιμους λίθους, ενώ από τον 7ο έως τον 11ο αιώνα πλαταίνουν και φέρουν ανάγλυφη ή ένθετη διακόσμηση χριστιανικού περιεχομένου. Τα βραχιόλια αυτά είναι αρκετά βαριά και ασφαλίζουν με καβίλιες, σε αντίθεση με τα απλά βραχιόλια που έχουν τη μορφή κρίκου που γλιστρά πάνω στο χέρι.

ΕΞΑΡΤΗΜΑΤΑ ΕΝΔΥΣΗΣ

Κουμπιά

Τα κουμπιά είναι οστέινα, λίθινα και χάλκινα.

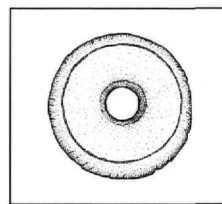
Οστέινο κουμπί ΒΟ104/3²² (Εικ. 6)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 577).

Διάμ. 2,6, μέγ. πάχ. 0,6 εκ.

Δισκόμορφο κουμπί με ελαφρώς κυρτή όψη, διαμπερή οπή στο κέντρο και ταινία με χαράξεις στην περιφέρεια. Παρόμοιο «κομβίον» έχει βρεθεί στον Μυστρά²³.

Χρονολόγηση: 12ος-13ος αι.

Εικ. 6. Οστέινο κουμπί (ΒΟ104/3).

¹⁶ Κουκουλές, *Τά Λαογραφικά* (υποσημ. 11). Ο ίδιος, *Βυζαντινών βίος*, ό.π., 389. ODB, 319 (Bracelet).

¹⁷ Ε. Ν. Τσιγαρίδας, *Οι τοιχογραφίες της μονής Λατόμων Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1986, πίν. V, VI, VII, 6, 20, 24. Μ. Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, *Ελληνική τέχνη. Βυζαντινές τοιχογραφίες*, Αθήνα 1994, 62, 218, εικ. 34.

¹⁸ Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 12), 55, εικ. 7.

¹⁹ A. and J. Stylianou, *The Painted Churches of Cyprus. Treasures of Byzantine Art*, Αθήνα 1985, 164-165, εικ. 89. Αχεμιάστου-Ποταμιά-

νου, ό.π., 92, 227, εικ. 65.

²⁰ D. Talbot Rice, *Byzantine Painting. The Last Phase*, Φραγκφούρτη 1968, πίν. 14.

²¹ Γ. Γαλάβαρης, *Ελληνική τέχνη. Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Αθήνα 1999, 120, 237-238, εικ. 120.

²² Καθημερινή ζωή, 492, 397 (Ε. Μαρκή).

²³ Όρες Βυζαντίου-Έργα και Ημέρες στο Βυζάντιο. Η πολιτεία του Μυστρά, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2001, 143-147, 10, 158 (Π. Καλαμαρά) (στο εξής: *Η πολιτεία του Μυστρά*).

Οστέινο κουμπί ΒΟ88

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 568.

Διάμ. 2,7, μέγ. πάχ. 0,7 εκ., βάρ. 5,53 γρ.

Δισκόμορφο κουμπί, όπως και το ΒΟ104/3, με ελαφρώς κυρτή όψη, οπή στο κέντρο και ταινία με χαράξεις στην περιφέρεια. Παρόμοιο «κομβίον» έχει βρεθεί στον Μυστρά²⁴.

Χρονολόγηση: 12ος-13ος αι.

Τα λίθινα κουμπιά αποτελούν την πλειονότητα (33). Είναι κυρίως κωνικά, ημισφαιρικά και σφαιροειδή, διαμ. 1,8-2,8 εκ., με διαμπερή οπή στο κέντρο. Κατασκευάζονται από διάφορα είδη λίθων, στεατίτες και μάρμαρο, και τα πιο περίτεχνα φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση. Ως προς το σχήμα μοιάζουν με τα υφαντικά σφονδύλια, είναι όμως λίγο μικρότερα από αυτά και έχουν οπή μικρότερης διαμέτρου. Τα λίθινα κουμπιά χρησιμοποιούνταν πιθανώς για τη στερέωση ενός μανδύα ή μιας κάπας ή για το κούμπωμα ενός επενδύτη. Τα πιο αξιολογα είναι:

Λίθινο κουμπί ΒΛμ6/7 (Εικ. 7α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Διάμ. 2,15, ύψ. 1,5 εκ., βάρ. 9,82 γρ.

Ημισφαιρικό κουμπί από σκουρόχρωμο βυσινή στεατίτη, που κοσμεύεται με σειρά εγχάρακτων ομόκεντρων κύκλων με στικτό κέντρο, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται σχηματοποιημένα εγχάρακτα φυτικά κοσμήματα.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Λίθινο κουμπί ΒΛμ6/12 (Εικ. 7β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Διάμ. 2,7, ύψ. 1,3 εκ., βάρ. 13,92 γρ.

Ημισφαιρικό κουμπί από λαδοπράσινο στεατίτη, που κοσμεύεται με τέσσερις εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους με στικτό κέντρο.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

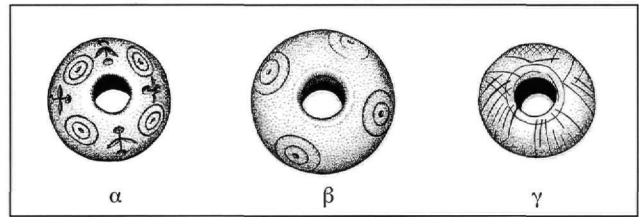
Λίθινο κουμπί ΒΛμ9/3 (Εικ. 7γ)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 568.

Διάμ. 2,1, ύψ. 1,7 εκ., βάρ. 10,57 γρ.

Σφαιροειδές κουμπί από σκουρόχρωμο ιώδη στεατίτη με ελαφρώς πεπλατυσμένη ταινία στη μία όψη και εγχάρακτη διακόσμηση από φυλλόσχημα μοτίβα με τεμνόμενες διαγραμμίσεις.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Εικ. 7. Λίθινα κουμπιά (ΒΛμ6/7, ΒΛμ6/12 και ΒΛμ9/3).

Τα υπόλοιπα κουμπιά είναι ακόσμητα, κυρίως από ιώδη-βυσινή στεατίτη, ημισφαιρικά, σφαιρικά ή κωνικά και έχουν τη μία όψη τους ελαφρώς πεπλατυσμένη. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν δύο σφαιρικά κουμπιά από υπόλευκο μάρμαρο:

Λίθινο κουμπί ΒΛμ7/1

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 516.

Διάμ. 2,3, ύψ. 1,1 εκ., βάρ. 9,74 γρ.

Σφαιρικό κουμπί με επίπεδη τη μία όψη και δύο χαράξεις στις περιφέρειες των όψεων.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Λίθινο κουμπί ΒΛμ8/1

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), κάστρο.

Διάμ. 1,8, ύψ. 1 εκ., βάρ. 4,5 γρ.

Σφαιρικό κουμπί με κυρτή όψη.

Χρονολόγηση: 12ος αι.

Από τα οκτώ χάλκινα κουμπιά που έχουν βρεθεί, το ένα είναι δισκόμορφο και τα επτά σφαιρικά.

Χάλκινο κουμπί Βζο258/3 (Εικ. 8)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 577.

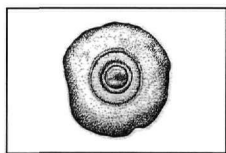
Διάμ. 1,9, ύψ. 1,1 εκ., βάρ. 2,07 γρ.

Δισκόμορφο κουμπί που κοσμεύεται με εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους και φέρει στην πίσω όψη κυλινδρικό στέλεχος με υπολείμματα οργανικής ύλης.

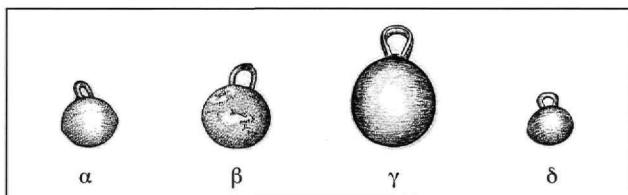
Χρονολόγηση: 12ος αι.

Τα χάλκινα σφαιρικά κουμπιά παρουσιάζουν μία ποιικιλία ως προς το μέγεθος, με διάμετρο που κυμαίνεται από 0,8 έως 1,5 εκ. (Εικ. 9). Είναι κατασκευασμένα από δύο ημισφαιρικά συγκολλημένα τμήματα που φέρουν θηλιά στερέωσης στο ένδυμα. Χρονολογούνται στο 12ο

²⁴ Η πολιτεία του Μυστρά, 158.

Εικ. 8. Χάλκινο κουμπί (Βκο258/3).

Εικ. 9. Χάλκινα σφαιρικά κουμπιά.

αιώνα. Ανάλογα έχουν βρεθεί στο κοιμητήριο της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου στη Μικρή Πρέσπα²⁵ και στον Μυστρά²⁶, και χρησιμοποιούνταν κυρίως στα μακριά ανδρικά ενδύματα²⁷.

Εικονογραφικό παράλληλο αυτού του είδους των κουμπιών αποτελεί η απεικόνιση του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη στην εικόνα της Παναγίας βρεφοκρατούσας²⁸ στην Πινακοθήκη Τρετιακόφ στη Μόσχα, όπου το μακρύ εξωτερικό ένδυμά του, το *καββάδιον*, φέρει σε όλο του το ύψος μια σειρά κουμπιών. Παρόμοιο μακρύ εξωτερικό ένδυμα, που κλείνει στο κέντρο με κουμπιά και ανήκει στο αριστοκρατικό βεσιτιάριο, φορούν ο σκουτέριος Κανιώτης²⁹ σε τοιχογραφία στην Οδηγήτρια του Μυστρά (β' μισό 14ου αι.), ο μέγας δούκας Αλέξιος Απόκαυκος στο χειρόγραφο «Έργα Ιπποκράτη» (1338)³⁰ και ο Ιωάννης μέγας πρωμικήριος σε εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα (1363) που φυλάσσεται στο Μουσείο του Ερμιτάζ³¹.

Τα κουμπιά ή *κομβία* αντικατέστησαν την πόρπη και την περόνη, όπως αναφέρεται το 12ο αιώνα στο λεξικό του Ζωναρά: «πόρπη τὸ κομβίον καὶ πεπορημένον συνεχόμενον περόνη ἢ πόρπη ὃ ἐστὶ κομβίον»³².

Πόρπες ζώνης

Συνολικά βρέθηκαν δώδεκα πόρπες ζώνης, επτά χάλκινες και πέντε σιδερένιες, που ανήκουν σε τέσσερις ομάδες. Στην πρώτη ομάδα οι πόρπες ζώνης αποτελούνται από ένα τετράπλευρο και ένα κυκλικό τμήμα, στη δεύτερη είναι τετράπλευρες, στην τρίτη έχουν σχήμα D, ενώ στην τέταρτη ομάδα, που αντιπροσωπεύεται από ένα δείγμα, η πόρπη είναι κυκλική.

Πρώτη ομάδα

Χάλκινη πόρπη ζώνης Βκο182/2 (Εικ. 10α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), επισκοπικός ναός.

Μήκ. 1,7 εκ., βάρ. 4,54 γρ.

Σχηματίζεται από ένα διάτρητο τετράπλευρο τμήμα μεγωνιώδεις απολήξεις και ένα κυκλικό με γλωσσωτή απόληξη. Η πίσω πλευρά της είναι επίπεδη και η εξωτερική κυρτή. Παρόμοια δείγματα έχουν βρεθεί στην Κόρινθο³³. Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

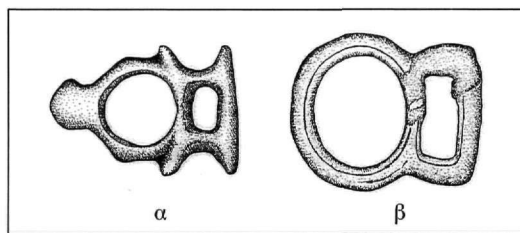
Χάλκινη πόρπη ζώνης Βκο181/9 (Εικ. 10β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), βόρειος περίβολος, περισυλλογή.

Μήκ. 2,5 εκ., βάρ. 4,07 γρ.

Αποτελείται από ένα μακρόστενο τετράπλευρο τμήμα και έναν κυκλικό κρίκο.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Εικ. 10. Χάλκινες πόρπες ζώνης (Βκο182/2 και Βκο181/9).

²⁵ Καθημερινή ζωή, 491, 397 (Μ. Παϊσίδου). Μ. Παϊσίδου, «Άγιος Αχιλλεύς 1996-1998: Συμπεράσματα και προβληματισμοί», *ΑΕΜΘ* 12 (1998), 532, εικ. 5.

²⁶ Η πολιτεία του Μυστρά, 143-147, 8, 9, 156-157.

²⁷ Π. Καλαμαρά, «Ένα πλούσιο ενδυματολογικό σύνολο από τον Μυστρά», *Αρχαιολογία* 83, Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος 2002, 12-13, εικ. 6-7.

²⁸ *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Leningrad 1977, 320, πίν. 256-258.

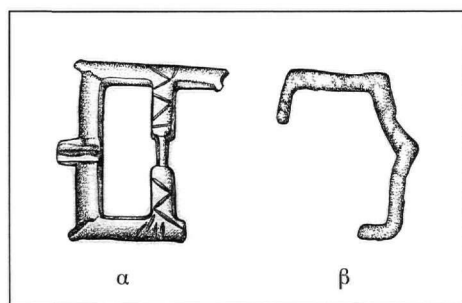
²⁹ Η πολιτεία του Μυστρά, 143, εικ. 162-163.

³⁰ Γαλάβαρης, ό.π. (υποσημ. 21), 195, 261, εικ. 222.

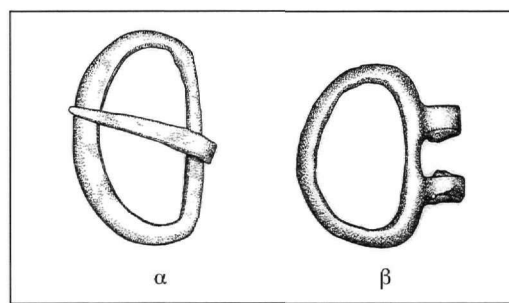
³¹ Ό.π. (υποσημ. 28), 325-326, πίν. 281-284.

³² Κουκουλές, *Τά Λαογραφικά* (υποσημ. 11), κεφ. Δ' (Τά φορέματα), 112.

³³ G. R. Davidson, *The Minor Objects. Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, Corinth XII, Princeton, N.J. 1952, 268, 272, αρθ. 2197, 2198, 2199, 2201, πίν. 114.

Εικ. 11. Χάλκινες πόρπες ζώνης (Bko181/6 και Bko258/4).

Εικ. 12. Χάλκινες πόρπες ζώνης (Bko182/7 και Bko160/13).

Δεύτερη ομάδα

Χάλκινη πόρπη ζώνης Bko181/6 (Εικ. 11α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), παράδοση Μιάουρα.

Μήκ. 3,2 εκ., βάρ. 11,34 γρ.

Πόρπη ορθογώνιου σχήματος με επίπεδες εσωτερικές και κυρτές εξωτερικές πλευρές. Παρουσιάζει μείωση του πάχους στο σημείο στερέωσης της γλωσσίδας και αντίστοιχη αυλάκωση στην απόληξη του κρίκου. Έχει προεξέχουσες απολήξεις στις γωνίες και κοσμεύεται με εγγάρια τεθλασμένες.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Χάλκινη πόρπη ζώνης Bko258/4 (Εικ. 11β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 577.

Σωζ. μήκ. 2,5 εκ., βάρ. 1,18 γρ.

Σώζονται τρεις πλευρές. Η πόρπη σχηματίζεται από λεπτό ταινιωτό έλασμα με γωνιώδη διαμόρφωση στο σημείο ασφάλισης της γλωσσίδας.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Τρίτη ομάδα

Χάλκινη πόρπη ζώνης Bko182/7 (Εικ. 12α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), επισκοπικός ναός.

Μήκ. 3,3 εκ., βάρ. 4,96 γρ.

Πόρπη σχήματος D από πεπλατυσμένο έλασμα, που στενεύει αισθητά στο τμήμα στερέωσης της γλωσσίδας.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Χάλκινη πόρπη ζώνης Bko160/13 (Εικ. 12β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Μήκ. 3 εκ., βάρ. 5,99 γρ.

Πόρπη σχήματος D με κυρτή όψη. Φέρει στο ευθύγραμ-

μο τμήμα δύο κάθετους δακτυλίους για την προσάρτηση του στροφέα και ανήκει πιθανώς στις πόρπες ορθογώνιου τύπου³⁴.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Σιδερένια πόρπη ζώνης Bko182/10 (Εικ. 13α)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), μεσοβυζαντινός επισκοπικός ναός.

Σωζ. μήκ. 4,6 εκ., βάρ. 16,66 γρ.

Πόρπη σχήματος D, κυκλικής διατομής, από την οποία σώθηκαν δύο τμήματα, ο κρίκος και το κάθετο στοιχείο με τη γλωσσίδα.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Σιδερένια πόρπη ζώνης Bko160/2 (Εικ. 13β)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Μήκ. 4 εκ., βάρ. 13,16 γρ.

Πόρπη τετράπλευρης διατομής αποτελούμενη από ένα μακρόστενο τετράπλευρο τμήμα και ένα τμήμα σχήματος D. Σώζεται η γλωσσίδα στερεωμένη στο ταινιωτό τμήμα ανάμεσα στα δύο διάτρητα.

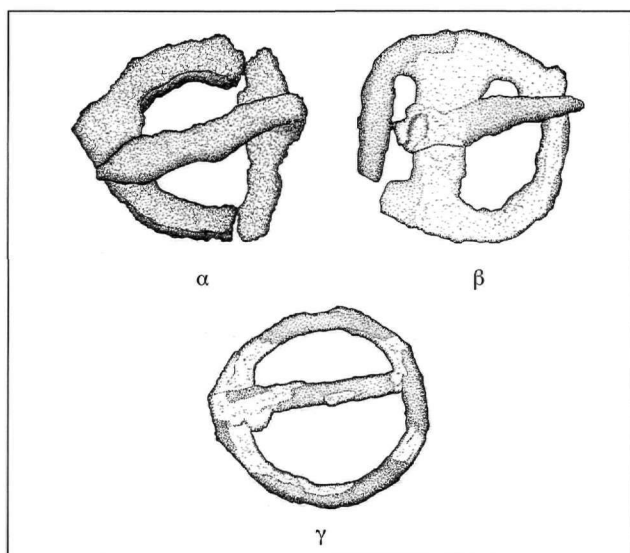
Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Δύο σιδερένιες πόρπες ζώνης Bko258/12 (Εικ. 14)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 577.

α) Σωζ. μήκ. 6,8 εκ., βάρ. 28,28 γρ., β) Μήκ. 4,8 εκ., βάρ. 9,84 γρ.

³⁴ Δ. Πάλλας, «Αί βαρβαρικοί πόρποι της Κορίνθου», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Ελληνικά*, παράρτ. 7, τ. Α', Αθήνα 1955, 340-396, 357, σημ. 1. Davidson, ό.π., 268, 273, αριθ. 2213-2215, 2220, πίν. 115.

Εικ. 13. Σιδερένιες πόρπες ζώνης (Βκο182/10, Βκο160/2).

Έχουν και οι δύο σχήμα D και διαφορετικό μέγεθος. Η μεγαλύτερη σώζει σχεδόν ακέραιο το σχήμα και τη γλωσσίδα της, ενώ η μικρότερη είναι ελλιπής στη γλωσσίδα και σε μικρό τμήμα του κρίκου.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Τέταρτη ομάδα

Σιδερένια πόρπη ζώνης Βκο160/2 (Εικ. 15).

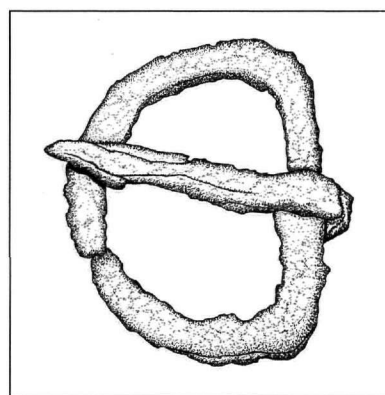
Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 541.

Εξωτ. διάμ. 4 εκ., βάρ. 8,58 γρ.

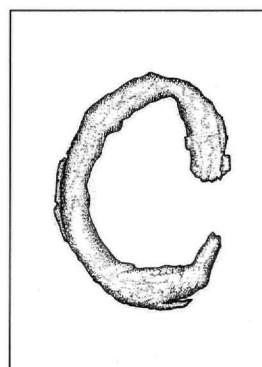
Κυκλική πόρπη κυκλικής πιθανόν διατομής, που δεν σώζει τη γλωσσίδα.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος αι.

Οι ζώνες, ζώματα, ζώσματα ή ζωνάρια³⁵ (λατινικά *cingulum*), στοιχεία αρχικά της στρατιωτικής ένδυσης, αποτέλεσαν με τις μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου Α' διακριτικά αξιώματος. Η χρήση τους ήταν πολύ διαδεδομένη καθώς φοριούνταν από αξιωματούχους, ιερείς και απλούς ανθρώπους, άντρες και γυναίκες. Κατασκευάζονταν από δέρμα ή ύφασμα, με πόρπες από μπρούντζο, χαλκό ή σίδηρο, ενώ τα πιο πο-

Εικ. 14. Σιδερένια πόρπη ζώνης (Βκο258/12).

Εικ. 15. Σιδερένια πόρπη ζώνης (Βκο160/2).

λύτμα δείγματα ήταν από πορφυρά υφάσματα, χρυσά ή ασημένια και κοσμούνταν με πολύτιμους λίθους³⁶.

Φαίνεται ότι οι πόρπες ζώνης πρέπει να συγκρατούσαν τους κοντούς και τους μακρείς χιτώνες γύρω από τη μέση σε γυναίκες και άνδρες. Σύμφωνα με την εικονογραφία, όσον αφορά τους κοντούς χιτώνες η χρήση της ζώνης θεωρείται βέβαιη, χωρίς να είναι συχνά ορατή λόγω του ιδιαίτερου τρόπου που πτυχώνεται ο χιτώνας. Στα δύο ελεφαντοστέινα πλακίδια του 10ου-11ου αιώνα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης³⁷, όπου εικονίζονται ο Αδάμ και η Εύα ως σιδηρουργοί και γεωργοί, διακρίνεται η ζώνη της Εύας, όχι όμως και η

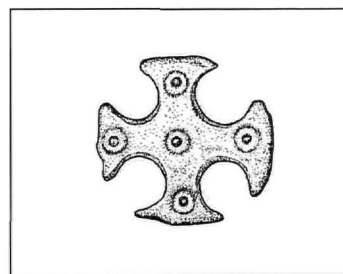
³⁵ Κουκουλές, *Τά Λαογραφικά* (υποσημ. 11), 110.

³⁶ ODB, 280 (Belt, Belt Fittings).

³⁷ *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era,*

A.D. 843-1261 (επιμ. H. C. Evans - W. D. Wixom), κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1997, 158, 235-236 (H. Maguire).

πόρπη. Στα μακριά ενδύματα η ανίχνευση της ζώνης είναι πιο δύσκολη λόγω της επαλληλίας των ενδυμάτων· εξαίρεση σε αυτό αποτελεί η απεικόνιση του γιου του Θεόδωρου Λημνιώτη, Ιωάννη³⁸, στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς (12ος αι.), όπου διακρίνεται πόρπη ζώνης σχήματος D. Ανάλογη πόρπη με πολύ πλούσια ζώνη φορεί και ο αρχοντικά ντυμένος αφιερωτής του 13ου-14ου αιώνα³⁹ στον ίδιο ναό.

Εικ. 16. Μπρούντζινο σταυρόσχημο κόσμημα (Βκο258/5).

Το ακόλουθο σταυρόσχημο κόσμημα, που προέρχεται πιθανώς από πόρπη ζώνης ή από καρφίτσα, αποτελεί ένα ασυνήθιστο παράδειγμα.

Μπρούντζινο σταυρόσχημο κόσμημα Βκο258/5 (Εικ. 16)

Προέλευση: Πύδνα (μεσοβυζαντινό Κίτρος), αγροτεμάχιο 577.

Σωζ. μήκ. 2,9, πλ. 2,8 εκ.

Έχει σχήμα ισοσκελούς σταυρού με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών και κοσμεύεται στη διασταύρωση και στις απολήξεις των κεραιών με πέντε εγχάρακτους κύκλους με στικτό κέντρο. Φέρει στα άκρα της πίσω όψης δύο κάθετα λεπτά στελέχη στον κατά μήκος άξονα, από τα οποία το ένα είναι διάτρητο.

Τα παραπάνω κοσμήματα χρονολογούνται με νομισματικά συνευρήματα στα τέλη του 11ου και στο 12ο αιώνα. Αποτελούν απλές κατασκευές από χαλκό, μπρούντζο, σίδηρο, γυαλί, οστόν και λίθο, φέρουν στοιχειώδη δια-

κόσμηση και συμπληρώνουν την εικόνα για τα κοσμήματα των απλών ανθρώπων, όπως αυτά έγιναν γνωστά από ανασκαφές στον ελλαδικό χώρο. Ορισμένα από αυτά είναι πιθανό να κατασκευάστηκαν επιτόπου, όπως δείχνει η αποκάλυψη χοάνης χύτευσης μετάλλου σε περιοχή εκτός του κάστρου⁴⁰ αλλά και η κατασκευαστική ομοιότητα ορισμένων κοσμημάτων που βρέθηκαν μαζί σε κοντινό χώρο, όπως οι πανομοιότυπες αλλά διαφορετικού μεγέθους πόρπες σχήματος D.

Τα δαχτυλίδια και τα βραχιόλια από το μεσοβυζαντινό Κίτρος, από απλά και ευτελή υλικά, αποτέλεσαν στολίδια, φυλαχτά, δώρα και ενθύμια της ζωής των κατοίκων του, ενώ οι πόρπες ζώνης και τα κουμπιά ήταν απαραίτητα στοιχεία της καθημερινής τους εμφάνισης, όπως και τα αντίστοιχα σημερινά.

³⁸ Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, ό.π. (υποσημ. 12), 39, 44, εικ. 23.

³⁹ Στο ίδιο, 43, εικ. 20.

⁴⁰ Μαρκή, «Ανασκαφή εργαστηρίου κεραμικής», ό.π. (υποσημ. 4), 126-127.

JEWELLERY AND DRESS ACCESSORIES FROM MIDDLE BYZANTINE KITROS

Middle Byzantine Kitros, a burg in northern Pieria, built on the site of ancient Pydna, is located one kilometre south of the present village of Makrygialos, on the coastal cliffs, where parts of the north and the west circuit wall of the Byzantine castle and the Middle Byzantine bishop's palace have been excavated. Archaeological investigations have also brought to light in the area of the harbour, south of the castle, an inn, a bathhouse, a single-aisle cemetery church, pottery workshops and metal foundries, as well as private houses.

These excavations have yielded appreciable quantities of jewellery and dress accessories, such as finger rings, bracelets, pendants and earrings, belt buckles and buttons. The finds come from the episcopal church, houses inside the burg, the workshops *extra muros*, graves around the cemetery church and pieces handed in to the Ephorate of Antiquities.

The finger rings (Figs 1-3), male and female, are mainly of cast bronze, while there is a unique example of a child's glass ring. Rings, referred to in the sources as *δακτύλιοι* and *δακτυλίδια*, were the commonest personal items of jewellery. The twelfth-century depiction of Anna Radene in the church of the Hagioi Anargyroi at Kastoria, wearing rings on all her fingers, indicates how popular they were.

Bracelets, the *βραχιόλια*, *βραχιόνια*, *ψέλια* and *χλιδόνες* of the sources, are of bronze and of glass (Figs 4-5). Only one is preserved intact, whereas the rest are in fragmentary condition. The glass bracelets, which are the more numerous, are

cheap imitations of the corresponding metal ones and we presume that they were worn several together on the upper arms and the forearms of women and children, as can be seen in the depictions of the midwife in the representation of the Nativity, in Hosios David, Thessaloniki, and in St Nicholas of Kasnitze, Kastoria.

The belt buckles are of bronze and of iron, and can be classed into four types: buckles with a circular and a quadrilateral section, quadrilateral, D-shaped and circular (Figs 10-15). Belts, *ζώνες*, *ζώματα*, *ζώσματα* or *ζωνάρια* (Latin *cingulum*), initially accessories of military attire, became with the reforms of Diocletian and of Constantine I insignia of rank. They were very widely used, as they were worn by official, priests and ordinary people, men and women. They were made of leather or textile, with buckles of bronze, copper or iron, while the more precious examples were of purple-dyed cloth, gold or silver and embellished with precious stones.

The buttons are of bronze, bone and stone (Figs 6-9). Specifically, the bronze spherical buttons of various sizes were used mainly on the long male garments, such as the *καββάδιον*. Buttons, *κουμβιά* or *κομβία*, replaced the fibula and the pin, as observed in the twelfth-century lexicon of Zonaras.

The jewellery and dress accessories from the excavations at Middle Byzantine Kitros date from the tenth to the thirteenth century and are fashioned from cheap materials. Nonetheless, they yield considerable information on the garments and ornaments of the local people.